

Dworkin's keuzen en omstandigheden. Een politiek-filosofische fundering van een arbeidsongeschiktheidswetgeving

Roland Pierik

Winnaar Daniël Heinsius-scriptieprijs 1994

Aan de verzorgingsstaat ligt niets moois ten grondslag; hij is er gewoon gekomen. Over het hoe van die komst weten we een beetje, over het waarom weinig tot niets. Aan de ontwikkeling van de verzorgingsstaat [...] heeft geen plan ten grondslag gelegen. [...] Aan het grootste bouwwerk dat we kennen is geen architect te pas gekomen; er is onderhandeld over de lengte van de heipalen en over de plaats waar ze moesten komen, soms werd de funderingsvraag ook gewoon overgeslagen. (Vos 1983: 19)

1 Inleiding

Het 'bouwwerk' van de verzorgingsstaat ligt sinds de economische terugval van begin jaren tachtig ernstig onder vuur. Met name een van haar belangrijkste heipalen, de arbeidsongeschiktheidswetgeving, staat ter discussie. Opvallend aan deze politieke discussie is dat ze vooral binnen het raamwerk van de wetgeving blijft en dat de arbeidsongeschiktheidswetgeving als geheel niet vanaf een extern standpunt beoordeeld wordt.

Zo'n extern standpunt kan worden ingenomen door gebruik te maken van de politieke filosofie. De benadering vanuit de politieke filosofie verschilt in twee punten met het politieke debat. Ten eerste wordt binnen de politieke filosofie geabstraheerd van concreet beleid. Het politiek-filosofische betoog begint niet met concrete problemen, bijvoorbeeld de noodzaak tot bezuinigen, maar met abstracte waarden: rechtvaardigheid, vrijheid of gelijkheid. Ten tweede ligt binnen het politiek-filosofische debat sterk de nadruk op de coherentie van het betoog. Daarom worden vragen gesteld als:

- Welke vooronderstellingen worden gemaakt?
- Kloppen de argumenten die in het betoog worden gebruikt?
- Volgt de conclusie wel uit het voorafgaande betoog?

Om deze redenen lijkt de politieke filosofie een uitstekend hulpmiddel om wetgeving, los van haar historische context en op basis van algemene waarden, te beoordelen.

De WAO en AAW zijn twee van de belangrijkste pijlers van de Nederlandse verzorgingsstaat. Om de discussie erover te verbreden wil ik in dit artikel op basis van de politiek-filosofische methode en los van de huidige wetgeving een arbeidsongeschiktheidswetgeving afleiden. Hiermee wil ik een poging doen om de aandacht binnen de discussie te verplaatsen van de uitvoering naar de grondslagen van het stelsel.

De abstracte waarde van waaruit ik wil redeneren is gelijkheid omdat dit een van de belangrijkste waarden in westerse democratieën is. Voor Nederland blijkt dit alleen al doordat de gelijkheid van mensen expliciet in het eerste artikel van de Grondwet wordt gegarandeerd:

Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.

Een hedendaagse filosoof die zich op basis van gelijkheid met de verzorgingsstaat en haar instituties heeft bezig gehouden is Ronald Dworkin (1931—). Het werk van Dworkin valt in de traditie van John Rawls te plaatsen, maar hij onderscheidt zich van Rawls door zijn expliciete keuze voor gelijkheid als

uitgangspunt van zijn theorie. Om deze reden is zijn werk een interessant uitgangspunt voor mijn betoog. Achtereenvolgens zal ik uitwerken:

- hoe Dworkin de abstracte waarde gelijkheid interpreteert naar de behandeling als gelijken (§ 1);
- hoe Dworkin vanuit deze behandeling als gelijken twee rechtvaardigheidseisen voor beleid formuleert (§ 1);
- hoe op basis van deze rechtvaardigheidseisen een hypothetische situatie wordt gecreëerd (§ 2);
- hoe in deze hypothetische situatie een arbeidsongeschiktheidsregeling valt af te leiden en (§ 3-4)
- dat aan de hand van Dworkin werk de WAO en AAW verworpen moeten worden (§ 5).

2 De Politieke Theorie van Ronald Dworkin

Ronald Dworkin is naast zijn rechtstheoretische werk vooral bekend geworden door zijn theorie over herverdelende rechtvaardigheid, weergegeven in zijn vier *What is Equality?* artikelen (1981-1987). Uit de titel van dit werk blijkt Dworkin egalitaire inslag: zijn rechtvaardigheidstheorie is een antwoord op de vraag wat gelijkheid eigenlijk betekent.

Ik kan de beschrijving van zijn werk het beste beginnen met een onderscheid dat Dworkin op verschillende plaatsen maakt, namelijk tussen gelijke behandeling en behandeling als gelijken (1978: 227-8; 1981a: 185; 1985: 189-93). Het eerste principe vereist dat de overheid alle burgers gelijk behandelt bij de verdeling van middelen of kansen ongeacht eventuele lichamelijke of sociale verschillen tussen mensen. Het tweede principe stelt dat mensen als moreel gelijken moeten worden behandeld. Dit is niet vanzelfsprekend: weinigen zullen immers van mening zijn dat ouders de kinderen van de burens met dezelfde betrokkenheid moeten behandelen als de eigen kinderen. Van de overheid wordt verwacht dat ze haar burgers wél als gelijken behandelt.

Het verschil tussen beide gelijkheidsinterpretaties kan met een voorbeeld verduidelijkt worden. Stel, twee mensen hebben last van hooikoorts (1978: 227). De een is bij het minste of geringste al geheel buiten adem en kan als gevolg van deze hooikoorts niet meer normaal in de samenleving functioneren. De ander heeft 'slechts' last van mildere symptomen: zij niest vaker dan gemiddeld. Een arts, die nog slechts één injectie met onderdrukkend medicijn heeft en beide patiënten gelijk wil behandelen heeft geen argument waarmee hij voor een van beide patiënten kan kiezen. Omdat ze gelijk moeten worden behandeld mogen eventuele verschillen tussen mensen geen argument zijn voor de keuze voor één van beide. Omdat er geen argument valt te geven waarom hij voor een van beide moet kiezen zal hij uiteindelijk aan het lot moeten overlaten welke van de twee patiënten het medicijn krijgt, bijvoorbeeld door het opwerpen van een munt.

Als de arts beide patiënten als gelijken wil behandelen zal hij bij de overweging welke van de twee patiënten het medicijn krijgt, rekening moeten houden met de belangen van beide patiënten bij de behandeling. Als de patiënten als gelijken dienen te worden behandeld hebben ze beide evenveel recht op het leiden van een goed leven. Omdat de patiënt met de zwaarste hooikoortsklachten voor het leiden van een goed leven het meeste baat bij dit medicijn heeft zal de arts voor deze patiënt moeten kiezen. Omdat deze patiënt op dat moment meer belang heeft bij het medicijn vereist de behandeling als gelijken dat hij op dat moment het medicijn krijgt. Gelijke behandeling is hier volgens Dworkin niet de juiste normatieve keuze.

Resumerend: gelijkheid is geen eenduidig ideaal omdat dit begrip op tenminste twee verschillende manieren kan worden geïnterpreteerd. Dworkin kiest nadrukkelijk voor één ervan als uitgangspunt voor zijn theorie, namelijk de behandeling als gelijken. Dit betekent dat alle mensen gelijke rechten hebben

op het leiden van een goed leven, ongeacht feitelijke verschillen tussen mensen, zoals tussen gehandicapten en niet gehandicapten. Als de overheid feitelijk ongelijke mensen als moreel gelijken moet behandelen betekent dit dat de gehandicapte gecompenseerd dient te worden omdat hij door zijn handicap minder mogelijkheden heeft tot het leiden van een goed leven. De overheid dient de gehandicapte extra middelen te geven, bijvoorbeeld een rolstoel, zodat hij ondanks zijn handicap toch zoveel mogelijk als volwaardig lid van de samenleving kan functioneren. Er vallen hier drie soorten van gelijkheid te onderscheiden:

- i feitelijke (on)gelijkheden tussen mensen (empirische constatering);
- ii morele gelijkheid of gelijkwaardigheid (normatieve stellingname) en
- iii herverdelende, compenserende of hulpbrongelijkheid (overheidsstaak).

Binnen Dworkin model geeft het normatieve uitgangspunt van morele gelijkheid, samen met de gevolgen van bepaalde feitelijke ongelijkheden tussen mensen voor de overheid een taak: compensatie via herverdeling van hulpbronnen, bijvoorbeeld via het verstrekken van een rolstoel aan een gehandicapte.

Aan de hand van bovenstaand onderscheid kan ik het begrip hulpbron, dat een centrale plaats inneemt in Dworkin theorie, verder duiden. Hulpbronnen zijn al die middelen die mensen kunnen gebruiken voor het leiden van een voor hen zinvol leven. We kunnen onderscheid maken tussen twee soorten hulpbronnen. Interne hulpbronnen zijn persoonsgebonden hulpbronnen: talenten, vaardigheden en dergelijke. De eerder geconstateerde feitelijke ongelijkheid tussen mensen betreft dus verschillen in interne hulpbronnen. Externe hulpbronnen zijn hulpbronnen die van eigenaar kunnen wisselen: geld, opleidingsmogelijkheden en de eerder genoemde rolstoelen. Met behulp van deze externe hulpbronnen kan de overheid herverdelend optreden.

Het verschil tussen gelijke behandeling en behandeling als gelijken is dat bij het eerste concept bij de herverdeling geen rekening mag worden gehouden met de feitelijke ongelijkheid tussen mensen; bij de behandeling als gelijken moet hiermee rekening worden gehouden. Artikel 1 van de Grondwet (zie inleiding) gaat uit van de behandeling als gelijken omdat mensen alleen in gelijke gevallen gelijk moeten worden behandeld. In ongelijke gevallen dienen ze dus ongelijk te worden behandeld.

De vraag is dan welke gevolgen van feitelijke ongelijkheden tussen mensen in aanmerking komen om door de overheid gecompenseerd te worden en welke feitelijke ongelijkheden voor de verantwoordelijkheid van het individu worden gelaten. Om deze vraag te beantwoorden maakt Dworkin een onderscheid tussen keuzen die mensen maken en omstandigheden waarin ze verkeren.

Dworkin stelt dat gevolgen van omstandigheden waarin mensen buiten hun schuld verkeren, bijvoorbeeld aangeboren handicaps, zoveel mogelijk door de overheid gecompenseerd dienen te worden. Aan de andere kant dienen mensen zelf de verantwoordelijkheid te nemen voor de gevolgen van hun keuzen. Dit onderscheid valt af te leiden uit Dworkin nadruk op equal concern and respect (1978: 272-3):

I presume that we all accept the following postulates of political morality. Government must treat those whom it governs with concern, that is, as human beings who are capable of suffering and frustration, and with respect, that is, as human beings who are capable of forming and acting on intelligent conceptions of how their lives should be lived. Government must not only treat people with concern and respect, but with equal concern and respect.

Mensen kunnen verantwoordelijk worden gehouden voor zaken waar ze zelf via keuzen invloed op kunnen uitoefenen. De overheid moet aan de ene kant respect hebben voor de keuzen die mensen

maken en de gevolgen ervan zoveel mogelijk ongemoeid laten; ze moet aan de andere kant zorg (concern) dragen voor mensen die buiten hun schuld in problematische situaties zitten.

Op basis van dit onderscheid formuleert Dworkin twee rechtvaardigheidseisen waaraan een economische verdeling van hulpbronnen in de samenleving moet voldoen. Een rechtvaardige verdeling in een samenleving moet zoveel mogelijk gevoelig zijn voor individuele keuzen van mensen (ambition-sensitive), maar zomin mogelijk gevoelig zijn voor sociale en fysieke omstandigheden (endowment-insensitive). Hier dient de overheid herverdelend op te treden.

Dworkin standpunt kan worden geformuleerd in twee eisen (1981b: 311):

Eerste rechtvaardigheidseis: de verdeling van hulpbronnen moet maximaal gevoelig zijn voor de ambities van mensen in een samenleving. De kosten en baten als gevolg van individuele keuzen moeten maximaal in de verdeling tot uitdrukking komen: bijvoorbeeld de gevolgen van investeren in plaats van consumeren, duur in plaats van goedkoop consumeren, hard of minder hard werken, veel of weinig werken of in winstgevende of minder winstgevende banen werken. Voor de overheid betekent dit dat ze de gevolgen van keuzen voor de verdeling van hulpbronnen zoveel mogelijk ongemoeid moet laten.

Tweede rechtvaardigheidseis: de verdeling van hulpbronnen moet minimaal gevoelig zijn voor omstandigheden van mensen in een samenleving. Dit betekent dat, in tegenstelling tot 'laissez faire-theorieën', de verschillen in talenten en vaardigheden zo min mogelijk invloed mogen hebben op de verschillen in hulpbronnen tussen mensen met dezelfde ambities. Hier dient de overheid dus herverdelend op te treden.

Volgens Dworkin dienen de belangrijke instituties in een rechtvaardige samenleving aan deze twee eisen te voldoen. Zoals ik in de inleiding al heb aangegeven is de arbeidsongeschiktheidswetgeving als belangrijke institutie binnen de Nederlandse verzorgingsstaat het onderwerp van deze studie. Daarom zal ik in de komende paragrafen aan de hand van deze twee eisen een arbeidsongeschiktheidswetgeving afleiden.

3 De hypothetische samenleving

In dit artikel wil ik op basis van de abstracte waarde gelijkheid een arbeidsongeschiktheidswetgeving afleiden. In de vorige paragraaf heb ik de abstracte waarde gelijkheid op basis van Dworkin werk geïnterpreteerd naar twee rechtvaardigheidseisen waaraan instituties binnen een samenleving moeten voldoen. Op basis hiervan wordt in de komende twee paragrafen een arbeidsongeschiktheidswetgeving geformuleerd.

Uitgaande van de twee rechtvaardigheidseisen is de essentiële vraag of de oorzaken van arbeidsongeschiktheid tot gevolg van keuzen of tot gevolg van omstandigheden moet worden gerekend. Voor een ongeval waardoor arbeidsongeschiktheid ontstaat zal nooit bewust worden gekozen. Niemand zal voor zijn plezier voor een ongeval kiezen als het gevolg daarvan is dat het onmogelijk is om na het ongeluk het oude beroep zodanig te hervatten dat hetzelfde inkomen als voorheen kan worden verdiend. Vanuit dit gezichtspunt is arbeidsongeschiktheid geen gevolg van een keuze maar gewoon pech. Hieruit volgt dat arbeidsongeschiktheid tot de omstandigheden moeten worden gerekend.

Maar dit is niet het hele verhaal. Mensen maken in hun leven keuzen waardoor de kans op ongelukken die arbeidsongeschiktheid tot gevolg hebben wordt vergroot. Iemand die bergen beklimt heeft meer kans op een ongeluk dan iemand die postzegels verzamelt. Als gevolg hiervan wordt de kans op arbeidsongeschiktheid dus niet alleen door omstandigheden beïnvloed, maar ook door keuzen. Via

deze keuzen hangt de kans dat iemand arbeidsongeschikt wordt mede samen met de risico's die iemand in zijn leven wil lopen.

Het onderscheid tussen omstandigheden en voorkeuren bij arbeidsongeschiktheid is belangrijk omdat arbeidsongeschiktheid die het gevolg is van omstandigheden binnen Dworkin normatieve kader zo goed mogelijk moet worden gecompenseerd. Als arbeidsongeschiktheid wordt beïnvloed door keuzen vereist Dworkin theorie dat mensen zelf de verantwoordelijkheid voor de gevolgen van deze keuzen nemen.

Op welke manier kan zo'n arbeidsongeschiktheidswetgeving worden afgeleid uit abstracte rechtvaardigheidseisen? Ik volg hier gedeeltelijk de methode die Dworkin ook gebruikt (1993: 888):

I can state the central idea in advance: we should aim to make collective, social decisions about [de arbeidsongeschiktheidswetgeving] so as to match, as closely as possible, the decisions that people in the community would make for themselves, one by one, in the appropriate circumstances, if they were looking from youth down the course of their lives and trying to decide what risks were worth running in return for not running other kinds of risks.

Uitgaande van Dworkin eis van keuzegevoeligheid is het doel bij de bepaling van collectieve verzekeringen om deze verzekeringen zoveel mogelijk te laten aansluiten bij keuzen die individuele burgers voor zichzelf zouden maken.

Bij verzekeringen die individuele burgers zelf moeten afsluiten, bijvoorbeeld een reis- of inboedelverzekering, moeten de kosten en baten van verschillende verzekeringen worden afgewogen tegen kosten en baten van andere goederen en diensten (volgt uit de eis van keuzegevoeligheid). Toegepast op een arbeidsongeschiktheidswetgeving lijkt dit op het eerste gezicht een voorstel tot een laissez faire-benadering. Omdat de beste regeling ontstaat als burgers zelf hun keuze maken lijkt het verstandig dat de overheid geen verplichte verzekering aanbiedt zodat burgers zelf op basis van eigen afwegingen een arbeidsongeschiktheidsverzekering op basis van eigen voorkeuren kunnen afsluiten.

Maar deze oplossing is voor Dworkin niet aanvaardbaar omdat naast de eis van keuzegevoeligheid ook de eis van ongevoeligheid voor omstandigheden geldt. In de werkelijke samenleving wordt aan de eis van ongevoeligheid voor omstandigheden niet voldaan zodat keuzen die in de werkelijke samenleving worden gemaakt niet tot een rechtvaardige arbeidsongeschiktheidsverzekering zullen leiden. Hiervoor zijn verschillende redenen aan te geven:

iv In de werkelijke samenleving zijn de hulpbronnen niet optimaal afhankelijk van keuzen en onafhankelijk van omstandigheden verdeeld. Hierdoor bestaan er grote inkomensverschillen en zullen er mensen zijn die geen middelen hebben om een verzekering tegen arbeidsongeschiktheid af te sluiten.

v In de werkelijke samenleving is de kennis over het risico op arbeidsongeschiktheid en kennis over de manier waarop verzekeringen werken niet gelijk verdeeld. Veel mensen zullen niet de relevante informatie hebben om weloverwogen een keuze te maken om zich al dan niet te verzekeren.

vi In de werkelijke samenleving zijn omstandigheden van mensen soms vooraf bekend. Mensen die arbeidsongeschikt geboren worden zullen zich nooit kunnen verzekeren. Mensen bij wie bepaalde ziekten veel in de familie voorkomen zullen een hogere premie moeten betalen dan anderen.

Om de invloed van de omstandigheden weg te nemen vraagt Dworkin de lezer mee te gaan in een denkexperiment. In navolging van Rawls' benadering van de sluier van onwetendheid vraagt Dworkin de lezer zich een hypothetische samenleving voor te stellen die in drie aspecten van de werkelijke samenleving verschilt. Voor dit betoog heb ik deze situatie als volgt gereconstrueerd:

- (1) In de hypothetische samenleving zijn hulpbronnen rechtvaardig verdeeld. Binnen Dworkin model van hulpbrongelijkheid betekent dit dat de verdeling van hulpbronnen zoveel mogelijk ambitiegevoelig en zo min mogelijk gevoelig voor omstandigheden is.
- (2) Informatie over arbeidsongeschiktheid is algemeen verspreid. Er valt aan te geven door welke omstandigheden arbeidsongeschiktheid ontstaat. Kennis over de kans op arbeidsongeschiktheid bij verschillende activiteiten en andere relevante informatie is zowel bij deskundigen en verzekeringsmaatschappijen als bij burgers bekend.
- (3) Op het moment dat mensen een verzekering moeten afsluiten is nog niemand in de samenleving arbeidsongeschikt. Niemand, inclusief verzekeringsmaatschappijen, heeft enige informatie over de toekomstige kans dat een concreet persoon die zich tegen arbeidsongeschiktheid wil verzekeren werkelijk arbeidsongeschikt wordt. Omdat er besluiten over een arbeidsongeschiktheidsverzekering moeten worden genomen bestaat op dat moment geen arbeidsongeschiktheidswetgeving als WAO en AAW.

Deze drie verschillen tussen de werkelijke en hypothetische wereld vloeien voort uit de twee eerder geformuleerde rechtvaardigheidseisen. Een optimale keuze van burgers dient in een rechtvaardige omgeving plaats te vinden (vergelijk verschilpunt 1). De voorkeurgevoeligheid vereist een rationeel keuzeproces op basis van optimale informatie over de keuzemogelijkheden. Deze informatie over het te verzekeren object dient gelijk over de samenleving verdeeld te zijn, bijvoorbeeld tussen verzekerden en verzekeraars (vergelijk verschilpunt 2). De ongevoeligheid voor omstandigheden vereist een rationeel keuzeproces in maximale onwetendheid over individuele omstandigheden (vergelijk verschilpunt 3).

In termen van interne en externe hulpbronnen: de externe hulpbronnen zijn rechtvaardig verdeeld als gevolg van verschilpunt (1). Voor wat betreft interne hulpbronnen: het draait hier om de interne hulpbron arbeidsgeschiktheid of het ontbreken daarvan. De kansverdeling op arbeidsongeschiktheid in de samenleving is wel bekend, maar het is niet bekend welke concrete personen arbeidsongeschikt zullen raken.

Het is belangrijk erop te wijzen dat de drie verschillen tussen de werkelijke en hypothetische samenleving die eerder zijn gegeven de enige verschillen zijn. In alle andere zaken zijn werkelijke en hypothetische samenleving gelijk.

4 Arbeidsongeschiktheid

Op basis van gelijkheid als uitgangspunt, geïnterpreteerd naar behandeling als gelijken en vertaald naar de twee rechtvaardigheidseisen is in de vorige paragraaf een hypothetische keuzesituatie ontworpen die in drie opzichten van de werkelijke samenleving verschilt. In de lijn van Dworkin theorie is een rechtvaardige arbeidsongeschiktheidsregeling een regeling die in deze uitgangssituatie door mensen in de samenleving wordt gekozen. Dworkin heeft op verschillende plaatsen in zijn werk aangegeven hoe hij verwacht dat mensen zullen kiezen. De voorbeelden die hij gebruikt zijn een verzekering tegen handicaps (1981b: 290 e.v.); een verzekering tegen werkloosheid (1981b: 314 e.v.) en een ziektekostenverzekering (1993, 1994). In de lijn van Dworkin voorbeelden werk ik hier het vraagstuk van de arbeidsongeschiktheidsverzekering uit.

4.1 Bedrijfsongevallen: Werknemers- of Werkgeversrisico?

Bij bedrijfsongevallen is het niet bij voorbaat duidelijk door wiens keuzen het risico op arbeidsongeschiktheid beïnvloed wordt: door die van de werknemer of die van de werkgever. Het antwoord op deze vraag is belangrijk omdat we daarmee de risico's op arbeidsongeschiktheid in bedrijven als gevolg

van keuzen tot de verantwoordelijkheid kunnen rekenen van degene die deze keuzen gemaakt heeft. Voor het antwoord op deze vraag moeten we eerst kijken naar het onderscheid tussen werkgevers en werknemers. Mensen in een samenleving zijn, behoudens omstandigheden, voor zichzelf verantwoordelijk en zullen op de een of andere manier zelf hun brood moeten verdienen. Mensen dienen aan de hand van eigen talenten en voorkeuren te zoeken naar een manier waarop in zijn eigen onderhoud kan worden voorzien. Men kan hierbij voor een risicoarme en voor een risicovolle oplossing kiezen. Men kan bij een werkgever in dienst gaan en tegen een vast uurloon zijn geld verdienen. Hiermee worden risico's ontweken en het gevolg hiervan is dat ook de kans op onverwachte winst of verlies ontbreekt.

Iemand kan ook voor een meer risicovolle optie kiezen en voor zichzelf beginnen. Op deze manier wordt geen vast loon ontvangen maar is men afhankelijk van de opbrengsten uit de activiteiten op de markt. Dit is een beslissing die aan de hand van risicovoorkeuren wordt gemaakt en daarom als keuze en niet als omstandigheden moet worden gezien. Deze redenering volgend is het verschil tussen een werknemer en werkgever een verschil als gevolg van een keuze, en wel voor een risicoarm of risicorijk leven.

Iemand die voor zichzelf begint maakt aan de hand van zijn voorkeuren en talenten een inschatting van zijn kansen op de markt. Als hij voor zichzelf begint, geeft hij zich over aan de vrije markt, en dient hij de kenmerken en voorwaarden van de vrije markt te accepteren omdat hij ze niet kan beïnvloeden. Hij neemt risico's en moet daarom vele keuzen goed afwegen.

Om de kansen op de markt veilig te stellen dient een ondernemer te streven naar optimale winst op de lange duur. Deze optimale winst wordt behaald als de opbrengst van de verkoop van zijn eindprodukten op de markt groter is dan de kosten van investeringen, personeel en verbruiksgoederen.

Dworkin hecht veel belang aan de vrije markt omdat daarmee een economische verdeling ontstaat die maximaal wordt beïnvloed door voorkeuren van mensen. Het nastreven van de doelen van hulpbrongelijkheid dient zoveel mogelijk marktconform te gebeuren. Inegalitaire markteffecten dienen niet binnen de vrije markt maar pas achteraf gecompenseerd te worden.

Terug naar de ondernemers. Voor een optimale marktwerking dienen de keuzen van een ondernemer zo direct mogelijk door te werken in zijn marktpositie. Dit betreft niet alleen de gewenste gevolgen maar óók de ongewenste gevolgen. Dit heeft als consequentie dat de werkgever de ware kosten van het ondernemersgedrag zelf moet dragen en deze kosten niet mag afwentelen op derden. Zoals een onverwachte meevaller, bijvoorbeeld een positief resultaat als gevolg van een strategische investering, niet met anderen hoeft te worden gedeeld, zo mogen onverwachte tegenvallers ook niet op anderen worden afgewenteld.

Zoals bij het productieproces machines kunnen uitvallen, zo kunnen er ook werknemers uitvallen, ofte wel kan arbeidsongeschiktheid ontstaan. Het ligt voor de hand dat niet alleen de keuzen betreffende investeringen en grondstoffen zo goed mogelijk in de kostprijs van het eindprodukt doorwerken maar ook de personeelskosten. En zoals de kosten van vervanging van investeringsgoederen die tijdens het productieproces in onbruik zijn geraakt voor rekening komen van de werkgever, zo dient dit ook te gelden voor arbeidsongeschiktheid als gevolg van ongevallen in de bedrijfsvoering. Ook de kosten van arbeidsongeschiktheid als gevolg van ongevallen in zijn bedrijf mag de ondernemer niet afwentelen op de samenleving of de werknemer. Dit volgt uit het feit dat het niet duidelijk is waarom keuzen ten aanzien van het personeel anders zijn dan keuzen ten aanzien van de twee andere produktiefactoren: investeringen en grondstoffen. Dit argument wordt nog versterkt door het feit dat tussen deze drie produktiefactoren substitutieffecten optreden.

De analogie tussen machines en investeringen enerzijds en werknemers anderzijds gaat echter slechts beperkt op. Voor een werkgever is een machine slechts een hulpmiddel, maar een werknemer daarnaast ook medemens. Een machine kan geen keuzen maken, deze moeten door werknemers op de werkvloer gemaakt worden. Ook deze keuzen hebben invloed op de kans op arbeidsongeschiktheid. Als de analogie tussen werknemer en machine zo sterk zou zijn, zou het moreel niet ter discussie kunnen staan dat een werkgever bewust werknemers hoge risico's laat lopen omdat dit economisch het meest rendabel is.

Concluderend: voor de ondernemer zijn keuzen betreffende de branche waarin hij gaat ondernemen en de manier waarop hij zijn bedrijf inricht keuzen in een vrije markt. Zijn doel bij deze keuzen is een optimale winst te behalen. Deze keuzen bepalen niet alleen zijn winstgevendheid in zaken. Deze keuzen bepalen óók de arbeidsomstandigheden in het bedrijf en daarmee de kans op arbeidsongeschiktheid van de werknemers. Maar voor een werknemer is de arbeidsmarkt ook een vrije markt; hij heeft er zelf voor gekozen bij deze werkgever te solliciteren en hij is door niemand verplicht om bij deze werkgever in dienst te treden. Zowel werkgevers als werknemers hebben dus via keuzen invloed op de kans op arbeidsongeschiktheid tijdens het werk. Om de keuzegevoeligheid uit rechtvaardigheidseis 1 hier te realiseren moeten we weten wat de verhouding is tussen de invloed van keuzen van werkgevers en de invloed van keuzen van werknemers op de kans op arbeidsongeschiktheid in het bedrijf. In deze verhouding dienen de premiekosten van de arbeidsongeschiktheidsverzekering over werkgever en werknemer verdeeld te worden.

Echter, deze verhouding kan zelfs in de hypothetische samenleving niet voldoende gekwantificeerd worden. Daardoor is het niet mogelijk om het antwoord te geven op de vraag hoe deze premiekosten moeten verdeeld. Maar als we een rechtvaardige arbeidsongeschiktheidsregeling willen ontwerpen dienen we deze verhouding wel zo goed mogelijk te benaderen. Bij deze benadering spelen twee overwegingen een rol:

- Omdat de werkgever de meeste invloed heeft op de bedrijfsvoering, de investeringen, het personeelsbeleid en de manier van produceren, heeft hij meer invloed op de kans op arbeidsongeschiktheid als gevolg van ongevallen op het werk dan de werknemer. Zelfs als een werknemer op de werkvloer keuzen maakt doet hij dit in opdracht van de werkgever.
- De werkgever heeft geen invloed op arbeidsongeschiktheid ten gevolge van ongevallen buiten het werk. Om deze reden worden de kosten van verzekeringen van arbeidsongeschiktheid als gevolg van oorzaken buiten het werk geheel door de verzekerde, de werknemer, zelf gedragen (ik kom hier in § 5 op terug).

De werkgever betaalt niet mee aan de verzekering van arbeidsongeschiktheid als gevolg van omstandigheden of keuzen buiten het werk. Daarnaast heeft hij de meeste invloed op de kans op arbeidsongeschiktheid tijdens het werk. Deze twee overwegingen leiden tot de conclusie dat de werkgever verantwoordelijk is voor de kosten van arbeidsongeschiktheidsverzekering bij ongevallen op het werk. Dit is geen nieuwe normatieve keuze maar een zo goede mogelijke specificering van de eis van keuzegevoeligheid uit Dworkin theorie van hulpbrongelijkheid.

Omdat arbeidsongeschiktheid als gevolg van bedrijfsongevallen op het werk onder een andere verantwoordelijkheid valt dan arbeidsongeschiktheid als gevolg van ongevallen of omstandigheden buiten het werk worden er in dit betoog twee verschillende en te scheiden oorzaken van arbeidsongeschiktheid besproken. In de volgende paragraaf gaat het eerst om de kans op arbeidsongeschiktheid als gevolg van oorzaken die buiten het werk liggen en in de paragraaf daarna over de kans op arbeidsongeschiktheid als gevolg van een ongeval tijdens het werk. Ik ga er vanuit dat in de hypothetische

samenleving het onderscheid te maken valt tussen deze oorzaken van arbeidsongeschiktheid. Op de vraag in hoeverre dit onderscheid in de werkelijke samenleving te maken valt kom ik later terug.

5 De verzekering tegen arbeidsongeschiktheid als gevolg van oorzaken buiten het werk

Stel dat mensen in de hypothetische situatie op een vrije, particuliere markt een verzekering kunnen afsluiten tegen loonderving als gevolg van arbeidsongeschiktheid. Op deze verzekeringsmarkt heerst volledige concurrentie, en de overheid stuurt deze op geen enkele manier via bijvoorbeeld belastingvoordelen. Maar de overheid verstrekt verder ook geen uitkeringen zoals bijstand of andere uitkeringen tegen arbeidsongeschiktheid. Mensen in de hypothetische samenleving zijn in het geval dat ze arbeidsongeschikt worden dus geheel afhankelijk van de uitkering van de verzekering die ze hier kunnen afsluiten.

Omdat de meeste mensen de financiële gevolgen van arbeidsongeschiktheid zelf niet kunnen dragen, verwacht Dworkin dat ze deze kosten zullen willen verzekeren. Voor welke verzekering tegen arbeidsongeschiktheid zullen burgers in deze situatie kiezen? In eerste instantie zullen mensen individuele verzekeringscontracten afsluiten. Aan de hand van individuele overtuigingen en afwegingen van burgers en risicoberekeningen van verzekeringsmaatschappijen zullen verzekeringscontracten worden afgesloten. Verzekeringsmaatschappijen zullen in een vrije markt verzekeringen aanbieden waarbij ze gegeven de risico's die mensen willen verzekeren op de lange duur hun winst kunnen optimaliseren. Ze willen zoveel mogelijk polissen verkopen en moeten daartoe gegeven de risico's die mensen willen lopen en gegeven de concurrentie zo goed mogelijk de verhouding tussen premie en uitkering bepalen. Ze moeten daartoe rekening houden met de algemeen geldende relaties tussen premies, risico's en uitkeringen bij verzekeringen zoals die in het onderstaande figuur zijn weergegeven.

Hier tabel 1

Leesvoorbeeld: Als de uitkering constant wordt gehouden stijgt de premie als het te verzekeren risico stijgt; als de premie constant wordt gehouden daalt de uitkering als het te verzekeren risico stijgt.

Voordat verzekeringsmaatschappijen polissen aanbieden tegen oorzaken van arbeidsongeschiktheid moeten ze eerst onderzoeken welke activiteiten en welke omstandigheden van mensen risico's op arbeidsongeschiktheid geven, en tegen welke premie ze deze risico's winstgevend kunnen verzekeren. (Dit is in de hypothetische wereld als gevolg van verschilpunt 2 mogelijk.)

Mensen die zich willen verzekeren moeten zich afvragen welk leven ze willen leiden in de situatie dat ze kunnen werken én de situatie dat ze arbeidsongeschikt zijn. Het leven dat ze willen leiden zal bepalend zijn voor de behoeften die ze hebben. Voor dit betoog zijn twee behoeften relevant. De eerste relevante behoefte wordt bepaald door het risico dat mensen in de loop van hun leven willen lopen: de mate waarin ze risico's nastreven of juist willen vermijden, gegeven de premiekosten die het verzekeren van deze risico's met zich meebrengt. De tweede relevante behoefte betreft de minimale hoeveelheid hulpbronnen die mensen tot hun beschikking willen hebben in de situatie dat ze wel én de situatie dat ze niet arbeidsongeschikt zijn. Vanuit deze behoeften zijn voor burgers twee relevante verzekeringsvragen af te leiden:

- Welke risico's worden gekozen als risico's die verzekerd moeten worden?

- Welke premies en uitkeringen worden gekozen, gegeven bovenstaande te verzekeren risico's, met andere woorden: voor welke uitkeringshoogte wordt gekozen in het geval men arbeidsongeschikt zou worden?

5.1 De keuze voor te verzekeren risico's

Op het moment dat de verzekeringen worden afgesloten is in de hypothetische wereld niemand arbeidsongeschikt (verschilpunt 3). Wel is er bekend bij welk percentage van de burgers arbeidsongeschiktheid op gaat treden als gevolg van bepaalde omstandigheden of activiteiten (verschilpunt 2) maar het is niet bekend bij wie (verschilpunt 3). Op het moment dat iemand arbeidsongeschikt raakt, kan hij niet terugvallen op bijstand maar is hij geheel afhankelijk van de uitkering als gevolg van de gekozen verzekering.

Burgers moeten ten eerste overwegen welke risico's in het leven onvermijdelijk zijn en ten tweede of zij deze risico's willen verzekeren. Hier moet het risico dat men wil lopen opwegen tegen de extra premie die daarvoor moet worden betaald. Andere risico's wil men ontlopen, voor zover dit mogelijk is, omdat het nut van dit risico niet opweegt tegen de bijpassende verzekeringspremie. We kunnen een aantal oorzaken bekijken:

1. Sommige oorzaken van arbeidsongeschiktheid zullen het gevolg zijn van genetische afwijkingen. Het is bekend hoe groot de kans hierop is, maar deze kans is willekeurig over de bevolking verdeeld en daardoor valt ze op geen enkele manier te vermijden.
2. Andere oorzaken van arbeidsongeschiktheid liggen in het dagelijkse leven, in de handelingen die iedereen dagelijks moet uitvoeren. Voorbeelden zijn huishoudelijk werk, het doen van boodschappen, zich in het verkeer begeven enzovoort. Deze risico's zijn niet zo willekeurig verdeeld als genetische afwijkingen, maar toch worden ze nauwelijks door keuzen beïnvloed. Dagelijkse handelingen als naar het werk gaan of boodschappen doen zijn niet of nauwelijks te vermijden.
3. Nog weer andere oorzaken van arbeidsongeschiktheid zijn duidelijk afhankelijk van keuzen en daardoor ook goed te vermijden, men moet hier vooral denken aan bepaalde gevaarlijke hobby's of vakanties.

Een voorbeeld: parachutespringen is een activiteit waardoor de kans op arbeidsongeschiktheid wordt vergroot. Verzekeringsmaatschappijen zullen een verzekering tegen arbeidsongeschiktheid als gevolg van een ongeval bij het parachutespringen aanbieden. Verzekeringsmaatschappijen weten hoeveel procent van mensen die parachutespringen als gevolg hiervan arbeidsongeschikt worden en aan de hand van dit berekende risico bepalen ze de premie voor deze verzekering. Naast het parachutespringen zijn er veel meer omstandigheden en activiteiten waardoor mensen arbeidsongeschikt kunnen raken.

In het begin zullen tegen elk van deze oorzaken van risico's op arbeidsongeschiktheid verschillende verzekeringen worden aangeboden. Per persoon zullen de risicoverhogende activiteiten stuk voor stuk worden onderzocht. Verzekeringsmaatschappijen weten hoe groot de kans is op arbeidsongeschiktheid als gevolg van verschillende omstandigheden of activiteiten en willen deze tegen een bepaalde premie verzekeren.

De vraag is dan welke omstandigheden en welke activiteiten mensen zullen verzekeren en welke niet. Terug naar het voorbeeld: sommige mensen hebben hoogtevrees en zullen daarom nooit parachutespringen. Voor deze mensen is deze verzekering niet relevant omdat de verzekering geld kost en ze nooit parachute zullen springen en daardoor ook nooit het verzekerde risico zullen lopen.

Voor andere mensen is het parachutespringen juist hun lust en hun leven en zijn daarom elk weekend in Terlet te vinden. Omdat deze hobby zo belangrijk voor hen is, hebben ze er de extra verzekeringspremie, die ze moeten betalen als gevolg van het extra risico wel voor over. Want als ze zich niet verzekeren en ze raken arbeidsongeschikt als gevolg van een ongelukkige landing dan hebben ze geen inkomen meer.

Een derde groep houdt wel van parachutespringen maar vindt de premie voor de verzekering tegen arbeidsongeschiktheid als gevolg van ongevallen bij het parachutespringen te hoog. Deze mensen moeten deze hobby opgeven omdat onverzekerde parachutespringen te hoge risico's met zich meebrengt.

Het voorgaande illustreert dat mensen bij verschillende oorzaken van arbeidsongeschiktheid uit vier mogelijkheden kiezen:

hier tabel 2

- (a) Men kan bepaalde risico's zowel verzekeren als vermijden.
- (b) Bepaalde risico's wil of kan men niet vermijden, en omdat men een inkomen wil houden als men arbeidsongeschikt raakt zal men zich tegen dit risico verzekeren.
- (c) Men kan een bepaald risico niet verzekeren en vermijden. Hiervoor kunnen twee redenen zijn: ten eerste kan men geen belang hebben om dit risico te lopen. Mensen die niet van parachutespringen houden, hoeven het bijbehorende risico niet te verzekeren omdat ze het risico automatisch vermijden. De tweede reden is dat de prijs van de premie voor de verzekering tegen dit risico niet opweegt tegen de baten voor deze persoon van dit risico. Mensen die wel van parachutespringen houden maar niet de verzekering willen betalen zullen stoppen met parachutespringen omdat men niet arbeidsongeschikt wil worden zonder hiertegen verzekerd te zijn.
- (d) Men kan bepaalde risico's niet verzekeren en niet vermijden. Als men in deze situatie arbeidsongeschikt raakt, is men niet verzekerd en daardoor zal men geen inkomen meer ontvangen en niet meer in het eigen levensonderhoud kunnen voorzien.

Welke keuzen zullen mensen in deze situatie maken? (De keuzen die ik hier voorstel zijn keuzen in de lijn zoals Dworkin ze in zijn eigen voorbeelden laat maken. Ik kom in mijn conclusie hierop terug.) Waarschijnlijk zal niemand gebruik maken van optie (a). Wat er in de toekomst ook gebeurt, deze keuze zal altijd meer geld kosten dan dat ze opbrengt. Als het gedrag wordt vermeden zal men nooit het risico lopen om als gevolg van dit gedrag arbeidsongeschikt te worden. Men verzekert zich, en betaalt premie voor een risico dat nooit op zal treden. Men betaalt premie voor een verzekering waarvan men weet dat, wat er in de toekomst ook gebeurt, er nooit een uitkering uitbetaald zal worden. Deze keuze is irrationeel en valt daarom af.

Ook optie (d) zal niet in trek zijn. Als men arbeidsongeschikt raakt heeft men geen enkel inkomen meer. In de hypothetische samenleving bestaat immers geen bijstand waarop men terug kan vallen. Omdat dit gevolg nogal verstrekkend is voor individuen zullen de meesten dit risico niet willen lopen.

De meeste burgers zullen per risico een afweging maken tussen (b) en (c). Sommige risico's kan of wil men niet vermijden en worden daarom verzekerd, andere risico's worden vermeden en niet verzekerd.

Welke risico's zullen dan het meest worden verzekerd? Naar mate oorzaken minder te vermijden zijn zullen mensen eerder geneigd zijn deze te verzekeren. Omdat de meeste mensen niet onverzekerd

een risico willen lopen (optie d) en omdat ze deze risico's niet via risico-ontwijkend gedrag kunnen vermijden (optie c) zullen de meeste mensen deze risico's verzekeren (optie b). Naarmate risico's meer vermeden kunnen worden, zullen minder mensen zich tegen deze risico's verzekeren. Ten eerste omdat veel mensen gewoon geen behoefte hebben aan risicovolle activiteiten. De tweede reden is dat mensen die op zich wel een voorkeur hebben voor risicovolle activiteiten afschrikken voor de hoge premiekosten die deze activiteiten met zich meebrengen. Terug naar de opsomming van soorten risico's uit het begin van deze paragraaf: het grootste deel zal zich tegen oorzaak 1 en 2 verzekeren. De meeste mensen zullen een verzekering afsluiten tegen arbeidsongeschiktheid als gevolg van natuurlijke oorzaken en arbeidsongeschiktheid als gevolg van ongevallen in het dagelijkse en onvermijdelijke handelingen. Er zullen minder mensen een verzekering tegen vermijdbare activiteiten afsluiten.

We hebben zojuist geconstateerd dat veruit de meeste burgers zullen zich verzekeren tegen moeilijk te vermijden risico's (omstandigheden). Men kan zich voorstellen dat verzekeringsmaatschappijen op een gegeven moment gestandaardiseerde verzekeringscontracten zullen gaan aanbieden. Als gevolg van de grote vraag naar steeds dezelfde soort verzekering zal er een standaardpolis ontstaan waarin een aantal veelverzekerde risico's wordt opgenomen. Deze standaardcontracten zullen wegens schaalearde effecten relatief goedkoop zijn in verhouding met verzekeringscontracten op basis van individuele voorwaarden. Hierdoor zal het voor mensen die zich tegen meer risico's willen verzekeren aantrekkelijk zijn deze standaardverzekering te nemen en zich daarnaast eventueel bij te verzekeren tegen bepaalde zelfgekozen risico's. Het grootste deel van de burgers zal van deze basisverzekering gebruik maken ongeacht het risico dat mensen willen lopen. De meesten zullen het bij deze standaardverzekering laten, een klein deel zal zich daarnaast bijverzekeren voor bepaalde risico's. Degene die van parachutespringen houden, zullen de standaardpolis aanvullen met een verzekering tegen arbeidsongeschiktheid die samenhangt met parachutespringen, anderen zullen de standaardpolis aanvullen met verzekeringen tegen andere risico's. Deze extra verzekeringen zijn voor mijn betoog van minder belang, ik wil me vooral op de basisverzekering richten.

In deze paragraaf is beredeneerd dat in de hypothetische samenleving voor wat betreft de risico's een basisverzekering zal ontstaan waarin onvermijdbare risico's zijn verzekerd. Deze standaardverzekering is door schaalearde effecten relatief goedkoop en zal daarom door veruit de meeste burgers worden gekozen. Andere risico's zullen los van deze basisverzekering via aanvullende polissen verzekerd worden.

5.2 Hoogte van premie en uitkering gegeven bepaalde gekozen risico's

In de vorige paragraaf is onderzocht welke risico's op arbeidsongeschiktheid mensen in een hypothetische samenleving zouden verzekeren. In deze paragraaf wordt onderzocht tegen welke uitkering mensen deze risico's willen verzekeren.

Mensen die zich willen verzekeren zullen zich afvragen welk leven ze willen leiden in de situatie dat ze kunnen werken én de situatie dat ze arbeidsongeschikt zijn. Het leven dat ze willen leiden zal bepalend zijn voor de behoeften die ze voelen. In deze paragraaf wordt onderzocht welke hulpbronnen mensen ten minste tot hun beschikking willen hebben in de situatie dat ze wel én de situatie dat ze niet arbeidsongeschikt zijn.

In een hypothetische samenleving waarin de verdeling van hulpbronnen ambitiegevoelig en omstandighedenongevoelig is —zie (verschilpunt 1)— zullen mensen een afweging maken tussen aan de ene kant voorkeuren over de gewenste hoeveelheid hulpbronnen en aan de andere kant de behoefte aan vrije tijd. Men zal de hoeveelheid vrije tijd aanpassen aan de minimale hulpbronnen die men tot zijn

beschikking wil hebben of andersom. Er is in ieder geval een relatie tussen voorkeuren en inkomen. In een rechtvaardige samenleving kan deze relatie als volgt worden weergegeven:

hier tabel 3

Het leven dat mensen willen leiden zal onafhankelijk zijn van het feit of ze wel of niet arbeidsongeschikt zijn. Het is onwaarschijnlijk dat bepaalde diep gevoelde voorkeuren verdwijnen of fundamenteel veranderen op het moment dat arbeidsongeschiktheid intreedt. Mensen gaan uit van hun eigen opvatting over het goede leven en aan de hand daarvan zal men een afweging maken tussen:

- enerzijds de maximum premie die men wil betalen in de situatie waarin men niet arbeidsongeschikt is, zodat genoeg hulpbronnen overblijven om te kunnen leven zoals men dit wil en
- anderzijds de minimale uitkering die men wil ontvangen in de situatie waarin men wel arbeidsongeschikt is zodat men tenminste voldoende hulpbronnen heeft om naar wens te kunnen leven.

Zowel de hoogte van de premie als de hoogte van de uitkering zal men af laten hangen van het leven dat men wil leiden en daarvan afgeleid zal de hoogte van de premie en van de uitkering op de een of andere manier gerelateerd zijn aan het inkomen. Zoals we eerder zagen is de relatie tussen premie en uitkering positief: naarmate de premie hoger is, zal gegeven een vast risico de uitkering ook hoger zijn.

Naarmate mensen meer voorkeur hebben voor materiële goederen zullen mensen meer vrije tijd of arbeidsvreugde opofferen om geld te verdienen om deze materiële goederen kunnen aanschaffen. Hieruit kan de conclusie worden getrokken dat als gevolg van de voorkeurgevoeligheid er geen minimale en voor iedereen gelijke basisuitkering ontstaat tegen arbeidsongeschiktheid, maar dat zowel premie als uitkeringen afhankelijk zullen zijn van het inkomen van mensen en als percentage van het loon kan worden weergegeven. In een rechtvaardige samenleving zal als gevolg van zelfstandige individuele keuzen een verzekering tegen arbeidsongeschiktheid ontstaan waarbij de hoogte van premie en uitkering gerelateerd zijn aan het inkomen dat mensen verdienen.

5.3 Conclusie

In deze paragraaf heb ik uitgewerkt hoe een verzekering tegen arbeidsongeschiktheid als gevolg van ongevallen buiten het werk ontstaat in een hypothetische samenleving die in drie aspecten verschilt van de werkelijke samenleving. Ik heb beredeneerd dat vanuit de grootste groep burgers een verzekering kiest waarbij slechts risico's worden verzekerd die samenhangen met omstandigheden en de premie en uitkering samenhangen met het verdiende inkomen. Welke betekenis heeft deze keuze voor een arbeidsongeschiktheidsverzekering in de werkelijke samenleving?

Dworkin stelt in *What is Equality? Part 2* dat het gerechtvaardigd is om de verzekering die de 'gemiddelde burger' in de hypothetische samenleving zou afsluiten als verplichte verzekering in de werkelijke samenleving in te voeren. In de artikelen *Justice in the distribution of health care* (1993) en *Will Clinton's plan be fair?* (1994) stelt hij dat de speculaties over de instituties in de hypothetische samenleving als leidraad kunnen gelden bij beslissingen over rechtvaardige instituties in de werkelijke samenleving. Het komt erop neer dat volgens Dworkin verzekeringen als deze die in de hypothetische verzekering door vanuit de meeste mensen worden gekozen, in de werkelijke samenleving door de overheid als verplichte en collectieve verzekeringen kunnen worden aangeboden. Op de vraag in hoeverre deze stap overtuigend is kom ik later terug.

In een opzicht is deze verzekering een basisverzekering, in een ander opzicht niet. Het is een basisverzekering voor wat betreft de verzekerde risico's. In een verzekeringskwestie zoals hier besproken blijken alleen risico's die onvermijdbaar zijn in een basisverzekering te worden opgenomen. Risico's op arbeidsongeschiktheid die het gevolg zijn van keuzen zullen niet in de basisverzekering worden opgenomen omdat, gegeven de extra premie, niet genoeg mensen belangstelling hebben voor deze extra verzekerde risico's.

In een ander opzicht is het geen basisverzekering omdat de hoogte van premies en uitkeringen niet op een voor iedereen gelijk basisniveau wordt gesteld, maar afhankelijk zijn van het inkomen van de verzekerde.

6 De verzekering tegen arbeidsongeschiktheid als gevolg van een bedrijfsongeval

In § 4.1. heb ik gesteld dat de kosten van verzekering tegen arbeidsongeschiktheid die samenhangt met het werk voor rekening van de werkgevers dient te komen. In deze paragraaf wordt de vraag behandeld hoe werkgevers omgaan met de verantwoordelijkheid die ze hebben voor arbeidsongeschiktheid van hun medewerkers.

Ik ga in deze paragraaf weer uit van de hypothetische samenleving die op de drie genoemde punten verschilt van de werkelijke samenleving. Een ondernemer biedt goederen aan op de vrije markt en weet dat hij bij de productie van deze goederen bepaalde risico's loopt. Zijn fabriekspand kan afbranden, dure investeringen kunnen uitvallen voordat de afschrijvingstermijn verstreken is, grondstoffen kunnen worden gestolen en arbeiders kunnen tijdens het werk arbeidsongeschikt raken. De ondernemer is in al deze gevallen financieel verantwoordelijk. Omdat hij niet door zo'n onvoorziene omstandigheid failliet wil gaan zal hij omstandigheden waarvan hij de financiële consequenties niet kan dragen verzekeren. Hij zal een brandverzekering en inbraakverzekering afsluiten, maar ook een verzekering tegen arbeidsongeschiktheid als gevolg van ongevallen in zijn bedrijf. Gezien de gelijke functie van de drie produktiefactoren en de onderlinge substitutie tussen investeringen, grondstoffen en arbeid is er voor de ondernemer geen verschil tussen deze drie verzekeringen. Ik zal me, gezien de aard van dit betoog alleen bezig houden met de arbeidsongeschiktheidsverzekering.

Werkgevers zijn verantwoordelijk voor loonderving bij werknemers als gevolg van een ongeval op het werk. In de hypothetische samenleving is bekend welke oorzaken invloed hebben op arbeidsongeschiktheid, en hoe groot de kans hierop is. Het is alleen niet bekend bij welke concrete personen deze arbeidsongeschiktheid optreedt. Omdat de kosten van het risico op arbeidsongeschiktheid voor de meeste werkgevers niet individueel te dragen zijn zullen de meesten zich hiervoor op de markt willen verzekeren.

Verzekeringsmaatschappijen zullen deze verzekeringen willen aanbieden maar niet voordat ze kans hebben gehad om de kans op arbeidsongeschiktheid in het bedrijf te onderzoeken. Per bedrijf wordt bepaald wat de kans op arbeidsongeschiktheid van het personeel is en ook wordt bepaald hoe hoog het loon is dat werknemers ontvangen zodat de loonderving als gevolg van arbeidsongeschiktheid kan worden bepaald.

De premie die de werkgever voor de verzekering van arbeidsongeschiktheid van zijn personeel moet betalen, wordt bepaald aan de hand van

- het risico: het risico dat werknemers als gevolg van arbeidsongeschiktheid loonderving ondervinden en

- de uitkering: de uitkering die als gevolg van loonderving samenhangend met arbeidsongeschiktheid moet worden uitbetaald.

Het kan als gevolg van de hoge premiekosten van deze verzekering voor een ondernemer interessant zijn om de arbeidsomstandigheden te verbeteren zodat de kans op arbeidsongeschiktheid kleiner wordt, en de door de verzekeringsmaatschappij gevraagde premie lager. Op deze manier komt het substitutie-effect tussen verschillende produktiefactoren terug.

Dworkin verzekeringsmodel is aantrekkelijk doordat mensen die keuzen maken via de verzekering in de hypothetische samenleving ook zelf de gevolgen van deze keuzen ondervinden. Hierdoor is de kosten/baten-afweging van de verzekering zuiver te maken. Omdat de verantwoordelijke en verzekerde dezelfde persoon is, is er in de hypothetische samenleving geen dwang tot verzekeren nodig: mensen kunnen de verantwoordelijkheid voor zichzelf nemen.

Bij de verantwoordelijkheid van de werkgever voor zijn personeel zijn verantwoordelijke en verzekerde niet meer dezelfde persoon: degene die de keuzen maakt (de werkgever) is niet dezelfde persoon als degene die de gevolgen van de keuze ondervindt (de werknemer). Maar of de werkgever zich verzekert of niet, hij blijft verantwoordelijk voor de loonderving bij zijn personeel als gevolg van arbeidsongeschiktheid die samenhangt met een ongeval in zijn bedrijf. Deze verantwoordelijkheid volgt uit het model van hulpbrongelijkheid: mensen zijn verantwoordelijk voor de gevolgen van hun keuzen. Deze verantwoordelijkheid van de werkgever is in § 4.1. afgeleid uit Dworkin eis van keuzegevoeligheid en kan eventueel bij de burgerlijke rechter worden afgedwongen.

Deze arbeidsongeschiktheidskosten dient een ondernemer naast bijvoorbeeld investeringskosten bij de kosten van de bedrijfsvoering in te calculeren. Deze kostenpost kan vooral bij een jonge werknemer hoog op lopen: iemand die op zijn dertigste arbeidsongeschikt wordt, ondervindt hiervan tot zijn pensionering de gevolgen.

Om het nemen van deze verantwoordelijkheid af te dwingen dient de overheid erop toe te zien dat de werkgever op een of andere manier dit geld reserveert, bijvoorbeeld via een verzekering. Het is voor grote bedrijven wellicht mogelijk om zelf een fonds op te bouwen, maar kleine bedrijven zullen dit extern moeten verzekeren. Ongeacht hoe dit gebeurt, het is van belang dat de verantwoordelijkheid voor de compensatie van de loonderving die samenhangt met arbeidsongeschiktheid als gevolg van oorzaken op het werk worden veilig gesteld. Het is namelijk van belang dat bij een eventueel faillissement van de werkgever de toegekende arbeidsongeschiktheidsuitkeringen gewoon kunnen blijven worden uitbetaald. Vanuit deze overwegingen kunnen we een aantal voorwaarden stellen waaraan de verzekering van arbeidsongeschiktheid die samenhangt met oorzaken op het werk moet voldoen:

- De hoogte van de uitkering hangt samen met de hoogte van het eerder genoten loon, immers het is een loondervingsmaatregel.
- De premie die het bedrijf moet betalen voor een eventuele verzekering van arbeidsongeschiktheid van haar medewerkers dient zo goed mogelijk gecalculeerd te worden op basis van de ware kosten van arbeidsongeschiktheid binnen dit bedrijf.
- Het geld dat nodig is voor de uitbetaling van toegekende uitkeringen dient door bedrijven gereserveerd te worden. De overheid dient hierop toe te zien en dit kan —vooral voor kleine bedrijven— een verplichte verzekering betekenen.

7 Arbeidsongeschiktheidsverzekering in de Hypothetische Samenleving

In de voorgaande paragrafen heb ik op basis van Dworkin theorie de contouren van een arbeidsongeschiktheidsregeling geschetst. Op basis van de behandeling als gelijken, uitgewerkt in het onderscheid tussen keuzen en omstandigheden (§2) en aan de hand van keuzen die mensen volgens Dworkin maken (§3) wordt arbeidsongeschiktheid op basis van oorzaak gesplitst naar drie soorten. De eerste twee dienen te worden opgenomen in een verplichte collectieve verzekering, tegen de gevolgen van de derde oorzaak van arbeidsongeschiktheid dienen mensen zich zelf bij te verzekeren:

- Arbeidsongeschiktheid die ontstaat binnen het werk als gevolg van bedrijfsongevallen of bedrijfsziekten. Op basis van Dworkin theorie wordt beredeneerd dat deze vooral samenhangt met keuzen die ondernemers maken. Omdat ze voor verzekerden als omstandigheid gelden dient deze arbeidsongeschiktheid verplicht en collectief verzekerd te zijn waarbij de premiekosten ten laste van de werkgever komen;
- Arbeidsongeschiktheid buiten het werk als gevolg van omstandigheden die niet of nauwelijks te vermijden zijn: aangeboren handicaps, lichamelijke of geestelijke afwijkingen die zich pas in de loop van het leven openbaren of ongevallen in het dagelijkse woon-werkverkeer. Arbeidsongeschiktheid als gevolg van deze omstandigheden dient verplicht en collectief verzekerd te zijn, waarbij de premiekosten ten laste van de burgers te komen.
- Arbeidsongeschiktheid als gevolg van oorzaken buiten het werk die samenhangt met vrijwillig gekozen gedrag dat ook goed te vermijden was geweest —gevaarlijke hobby's of sporten als parachutespringen of diepzeeduiken— valt buiten de verplichte en collectieve verzekering. Net als bij reisverzekeringen zijn deze risico's op arbeidsongeschiktheid niet collectief verzekerd, maar kunnen mensen zich vrijwillig tegen deze risico's bijverzekeren.

8 Van Voorzieningen in de Hypothetische naar Voorzieningen in de Werkelijke Samenleving

Op basis van Dworkin normatieve uitgangspunten heb ik in de vorige paragrafen een arbeidsongeschiktheidsverzekering voor de hypothetische samenleving afgeleid. Op welke manier valt hieruit een systeem van arbeidsongeschiktheidsverzekeringen in de werkelijke Nederlandse samenleving te rechtvaardigen?

Dworkin maakt het zichzelf gemakkelijk door zijn theorie af te leiden in een 'well ordered society'. In de loop van het verhaal maakt hij, soms impliciet, een aantal assumpties waardoor hij binnen zijn zelfgecreëerde wereld wel tot conclusies kan komen, maar die niet binnen de werkelijke wereld gelden. Hierdoor is de overgang van de hypothetische naar een werkelijke samenleving niet eenvoudig te maken. Om deze reden is zijn theorie minder goed in de praktijk toe te passen dan Dworkin doet voorkomen. Ik zal dit in drie punten toelichten.

8.1 Onderscheid keuzen en omstandigheden

Dworkin gaat er binnen zijn theorie vanuit dat er steeds een onderscheid kan worden gemaakt tussen gevolgen van keuzen en gevolgen van omstandigheden. In *What is Equality? Part 2* erkent hij dat het verschil weliswaar gradueel is (293) maar hij negeert dit verder volkomen en gaat er dus impliciet vanuit dat het onderscheid wel te maken valt. Ook de voorbeelden die hij gebruikt zijn, wellicht niet toevallig, zodanig gekozen dat ze duidelijk óf geheel op keuzen óf geheel op omstandigheden slaan.

In de weerbarstige werkelijkheid valt het onderscheid veel minder makkelijk te maken. In dit artikel is bijvoorbeeld gebleken dat bij arbeidsongeschiktheid het niet bij voorbaat duidelijk is of ze het gevolg is van keuzen of omstandigheden. Een ander voorbeeld is de ziekte kanker. Deze ziekte kan veel oorzaken hebben zodat het vaak moeilijk is er concreet één aan te wijzen. Vanuit deze redenering is het ontstaan van kanker een omstandigheid. Maar als iemand zijn hele leven op zijn werk met asbest heeft gewerkt? Of zijn hele leven veel heeft gerookt? Of beide? Is longkanker dan het gevolg van een omstandigheid of het gevolg van een keuze? En als het een keuze is, wiens keuze: van de werknemer of werkgever?

Ook zal in de werkelijke samenleving de beoordeling van arbeidsongeschiktheid buiten het werk moeilijk zijn omdat het onduidelijk is hoe een grens te trekken valt tussen ongevaarlijke hobby's die collectief verzekerd zijn en gevaarlijke hobby's die moeten worden bijverzekerd.

Als ideaaltypisch model kan Dworkin theorie uitstekend voldoen om er wetgeving mee te beoordelen; het is minder duidelijk of het ook als grondslag voor alternatieve wetgeving kan dienen.

8.2 Mensbeeld: rationeel en risicomijdend

De individuen in de hypothetische wereld maken keuzen voor een bepaald verzekeringsregime. Maar deze individuen hebben slechts in Dworkin verhaal bestaan, en de keuzen die ze maken zijn hen door Dworkin in de mond gelegd. Daarmee legt Dworkin een bepaald mensbeeld in de theorie dat niet voor iedereen overtuigend hoeft te zijn. Ik wil dit mensbeeld niet bij voorbaat afwijzen, maar ik wil wel twee kenmerken benadrukken.

Ten eerste valt het op dat de mensen in de hypothetische situatie op zeker spelen. Ze nemen niet de gok om bepaalde risico's onverzekerd te laten. Ten tweede valt op dat het allemaal rationele actoren in de klassieke zin zijn. Ze wegen alle voors en tegens van de verschillende keuzemogelijkheden af, ze kijken niet alleen welke risico's ze willen verzekeren, ze zoeken ook nog uit tegen welke premie en bijpassende uitkering.

8.3 Overgang hypothetische naar werkelijke wereld

Binnen de hypothetische situatie kan de op deze manier ontstane arbeidsongeschiktheidsverzekering niet als onrechtvaardig worden verworpen, ongeacht de hoogte van het totale budget dat op deze manier aan arbeidsongeschiktheidsverzekeringen wordt uitgegeven en ongeacht de verdeling van dit totale budget. Ze is ontstaan in een rechtvaardige samenleving waarin goed-geïnformeerde mensen in een vrije-marktsituatie zelfstandig voor een verzekering hebben gekozen. Mensen hebben het geld dat ze uittrekken voor een arbeidsongeschiktheidsverzekering afgewogen tegen het geld dat ze over hebben voor bijvoorbeeld consumptiegoederen, vakanties en premies voor andere verzekeringen.

Maar daarmee is ze niet bij voorbaat een voldoende legitimatie voor een arbeidsongeschiktheids-wetgeving buiten de hypothetische situatie: een maatschappelijke institutie uit een hypothetische samenleving kan niet zo maar, bijvoorbeeld via een hypothetisch contract worden overgezet naar de werkelijke samenleving. Vanuit de hypothetische samenleving kan geen argument worden gegeven waarom mensen die zich in de werkelijke samenleving niet willen verzekeren toch hiertoe verplicht worden en de bijpassende premie moeten betalen.

Zoals ik al in § 5.3. aangaf, gaat Dworkin er vanuit dat verzekeringen die in de hypothetische verzekering door veruit de meeste mensen worden gekozen, in de werkelijke samenleving door de overheid als verplichte en collectieve verzekeringen kunnen worden aangeboden. Dworkin doet de omzetting van een vrijwillige verzekering in een hypothetische samenleving naar een verplichte

verzekering in de werkelijke samenleving ten onrechte af als een onbelangrijke stap in zijn redenering (1981b: §VI). Ten onrechte omdat Dworkin doel is om een theorie over een rechtvaardige werkelijke samenleving te schrijven. Het is dan wel toegestaan om een omweg te maken via een hypothetische samenleving maar dan is het wel belangrijk om aan te geven waarom conclusies over de hypothetische wereld ook in de werkelijke wereld gelden. Het is niet duidelijk waarom het feit dat in de hypothetische samenleving een verzekering vrijwillig wordt gekozen, een argument is waarom deze verzekering in de werkelijke samenleving verplicht mag worden gesteld.

Naar mijn mening kan deze stap alleen worden gezet door wederom terug te grijpen naar de normatieve keuze voor de behandeling als gelijken. Die hield in dat mensen die als gevolg van een feitelijke ongelijkheid minder mogelijkheden hadden door de overheid worden geholpen opdat ze zoveel mogelijk als gelijken in de samenleving kunnen functioneren. Deze keuze kan niet pijnloos gemaakt worden, de behandeling als gelijken gaat altijd ten koste van andere mensen. In de inleiding werd het voorbeeld gegeven van het verstrekken door de overheid van een rolstoel aan een gehandicapte. De kosten van deze rolstoel dienen, wellicht via belastingen, door de samenleving te worden opgebracht.

De abstract egalitaire claim vereist dat negatieve gevolgen van omstandigheden, zoveel mogelijk, worden gecompenseerd. Vanuit de hypothetische samenleving is een model beredeneerd waarmee zo goed mogelijk onderscheid kan worden gemaakt tussen keuzen en omstandigheden als oorzaken van arbeidsongeschiktheid. Er is een arbeidsongeschiktheidsverzekering ontworpen die slechts de gevolgen van omstandigheden compenseert.

Als we inderdaad van mening zijn dat mensen als gelijken moeten worden behandeld en als we van mening zijn dat de overheid mensen moet helpen die buiten hun schuld arbeidsongeschikt zijn geworden, moeten we ook de consequentie aanvaarden dat de kosten die deze behandeling als gelijken met zich meebrengt op de een of andere manier moeten worden opgebracht. Een verplichte arbeidsongeschiktheidsverzekering is aan de ene kant een manier om deze kosten als samenleving op te brengen, aan de andere kant een beperking van de keuzevrijheid van mensen. Binnen Dworkin theorie valt deze beperking van de keuzevrijheid vanuit de aanvaarding van de abstract egalitaire claim te rechtvaardigen. Maar alleen binnen Dworkin theorie: voor mensen die Dworkin claim niet aanvaarden heeft de rest van het verhaal ook geen waarde.

9 De hedendaagse Nederlandse Arbeidsongeschiktheidswetgeving

Terug naar de hedendaagse Nederlandse arbeidsongeschiktheidswetgeving. Deze bestaat op dit moment uit de WAO (1967) en AAW (1978). De AAW geeft een basisuitkering aan iedereen die recht heeft op een arbeidsongeschiktheidsuitkering. Door de WAO wordt de AAW-uitkering aangevuld tot 70% van het laatst verdiende loon in het geval dat mensen in loondienst waren voordat ze arbeidsongeschikt werden.

De rechtsgrond van deze wetten is het *risque social*: het risico op arbeidsongeschiktheid wordt niet als een bedrijfsrisico of persoonlijk risico gezien, maar als een sociaal- en samenlevingsrisico. Minister Veldkamp rechtvaardigde destijds deze keuze in de Memorie van Toelichting van de WAO (kamernummer 7171: 3) als volgt:

In het sociaal politieke denken is steeds meer naar voren gekomen dat niet beslissend is hoe iemand arbeidsongeschikt is geworden, maar de omstandigheid dat iemand arbeidsongeschikt is geworden en dat dit maatschappelijke consequenties heeft.

Dit werk door in de uitwerking: binnen de wet bestaat bijvoorbeeld geen premiedifferentiatie tussen risicovolle en risicoarme bedrijven en elke burger heeft bij arbeidsongeschiktheid recht op een uitkering, ongeacht de oorzaak ervan.

In hoeverre verhoudt zich deze grondslag met een arbeidsongeschiktheidswetgeving op basis van hulpbrongelijkheid? Vanuit Dworkin theorie van economische gelijkheid zijn twee eisen aan de sociale wetgeving gesteld: enerzijds die van keuzegevoeligheid, anderzijds die van ongevoeligheid voor omstandigheden.

De grondslag van zowel de WAO als de AAW, het 'risque social', komt zeer overeen met Dworkin benadering van ongevoeligheid voor omstandigheden. Ongeacht de oorzaak wordt alle arbeidsongeschiktheid gelijk behandeld en gelijk gecompenseerd.

Toch moet de grondslag van de hedendaagse Nederlandse arbeidsongeschiktheidsverzekering vanuit Dworkin theorie worden afgewezen omdat het andere en even belangrijke deel, de voorkeursgevoeligheid, geheel, bewust en nadrukkelijk wordt genegeerd. De stelling uit de Memorie van Toelichting waarin wordt gesteld 'dat het niet uitmaakt hoe iemand arbeidsongeschikt is geworden maar de omstandigheid dat hij arbeidsongeschikt is geworden' is hier de steen des aanstoots.

Naast de eis van ongevoeligheid voor omstandigheden, waaraan de wet wel voldoet, stelt Dworkin ook de eis van keuzegevoeligheid. Omdat er in de grondslag niet wordt gekeken naar de oorzaak, kan arbeidsongeschiktheid als gevolg van risico's die samenhangen met bewuste keuzen voor gevaarlijke activiteiten niet apart worden behandeld. Ook kan er geen onderscheid worden gemaakt tussen arbeidsongeschiktheid als gevolg van oorzaken op het werk of oorzaken buiten het werk. Hierdoor worden alle oorzaken van arbeidsongeschiktheid als omstandigheid gezien, waarvan de kosten van de compensatie van de loonderving door iedereen gezamenlijk moeten worden betaald.

Deze verwerping van deze grondslag van de arbeidsongeschiktheidswetgeving hangt nauw samen met het feit dat de WAO en AAW gebaseerd zijn op het finaliteitsbeginsel, terwijl de hier afgeleide arbeidsongeschiktheidsregeling gebaseerd is op het causaliteitsbeginsel. Bij de WAO/AAW wordt de oorzaak van de arbeidsongeschiktheid niet van belang geacht. Bij een arbeidsongeschiktheidsregeling op basis van hulpbrongelijkheid zal causaliteit in die zin van belang zijn, dat arbeidsongeschiktheid die samenhangt met keuzen anders behandeld zal worden dan arbeidsongeschiktheid als gevolg van omstandigheden.

Omdat de grondslag van Nederlandse arbeidsongeschiktheidswetgeving, het normatieve uitgangspunt, slechts gebaseerd is op ongevoeligheid voor omstandigheden en daarnaast niet op keuzegevoeligheid, voldoet de grondslag van deze wetgeving niet aan de eisen die vanuit Dworkin theorie van hulpbrongelijkheid aan een arbeidsongeschiktheidswetgeving kunnen worden gesteld.

Ik kan het ook in termen van behandeling als gelijken en gelijke behandeling weergeven: in de hedendaagse Nederlandse arbeidsongeschiktheidswetgeving worden alle arbeidsongeschikten gelijk behandeld: ongeacht de oorzaak van hun arbeidsongeschiktheid wordt hun uitkering uit collectieve middelen betaald. De arbeidsongeschiktheidsregeling op basis van hulpbrongelijkheid is gebaseerd op behandeling als gelijken: slechts die arbeidsongeschiktheid die het gevolg is van omstandigheden worden collectief verzekerd; verder worden de kosten van keuzen die invloed hebben op arbeidsongeschiktheid zoveel mogelijk betaald door degene die deze keuzen gemaakt heeft. Omdat het onderscheid tussen behandeling als gelijken en gelijke behandeling fundamenteel is in Dworkin theorie, dient de hedendaagse Nederlandse arbeidsongeschiktheidswetgeving op basis van de grondslag van behandeling als gelijken verworpen te worden.

Noot Dit artikel is een bewerking van hoofdstuk 3 van mijn afstudeerscriptie die onder de titel *Risico en Rechtvaardigheid: Arbeidsongeschiktheidswetgeving en de politieke filosofie van Ronald Dworkin* in handelseditie uitgekomen is bij uitgeverij Koninklijke Vermande. Ik dank R.J. van der Veen (Romke), R.J. van der Veen (Robert Jan), P. van Wijnen en de leden van de sectie Algemene Beginselen van het Recht van de Faculteit Bestuurskunde van de Universiteit Twente voor commentaar op eerdere versies van dit artikel.

Literatuur

- Dworkin, Ronald (1978), *Taking Rights Seriously*. London: Duckworth.
- Dworkin, Ronald (1981a), 'What is Equality? Part 1: Equality of Welfare'. *Philosophy and Public Affairs* 10/3, p. 198-246.
- Dworkin, Ronald (1981b), 'What is Equality? Part 2: Equality of Resources'. *Philosophy and Public Affairs* 10/4, p. 283-245.
- Dworkin, Ronald (1989), 'Liberal Community'. *California Law Review* 77/3, p. 479-504.
- Dworkin, Ronald (1993), 'Justice in the Distribution of Health Care'. *McGill Law Journal* 38/4, p. 884-898.
- Dworkin, Ronald (1994), 'Will Clinton's Plan be Fair?'. *The New York Review of Books*, 13-01-94, p. 20-25.
- Pierik, Roland (1995), *Risico en Rechtvaardigheid: Arbeidsongeschiktheidswetgeving en de politieke filosofie van Ronald Dworkin*. Lelystad: Koninklijke Vermande.
- Vos, P.J. (1983), 'De sociaal-democratie en de verzorgingsmaatschappij'. In: Jan Bank, Paul Kalma & Bart Tromp, *Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam: Arbeiderspers, p. 12-63.